

Допчузу

Тайылбыр бижик	2
Планнаттыган туннелдери.....	3
Программанын тургузуу	4
Календарь-темалыг планнаашкыны	5
Ажыглаар литература данзызы	13

Тайылбыр бижик

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Програмада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, уттунмас болур. Ынчаарга, он дөрт хар четкен оол-даа, кыс-даа уруг улуг-биче улус-биле харылзажып, бот-боттарының, улуг-бичениң аразында хүндүткелди сагып, тыва чоннуң езу-чаңчылдарын үнелээр, өөренир деп чүлдү медресеп-билип эгелээр болур. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, өггө хамаарыштыр ужурларны өөредир сорулга-биле ук программаны тургузуп кылган.

«Улусчу ужурлар» кичээлинин өөредиглиг сорулгалары:

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредири;
- езулуг тыва кижиниң овор-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;
- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;
- бурунгу чүдүлгө, дагылгалар, ужурларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак, кээргээчел чорукка өөредири;
- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредир.
- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары-биле таныштырары;
- өг-бүле, ада-ие кижиниң хүлээлгелери-биле уругларны таныштырары;
- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шийтпирлеп чораанының дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;
- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;
- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медеделдii-биле билип, өг- бүле амыдыралыңга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чорууруңга кижизидер;

- каяа-даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медедел билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «тыва» деп сөстүн төөгүлүг утказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде тыва өггө хамаарышкан езулалдарны), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,

- тыва улустун байырлалдарын, оюннарын,

- өг-бүле бүрүзүнүн сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген **турар ужурлуг**.

«Улусчу ужурлар» программаның шингээткениниң планнаттыңган туннелдер

- Билип алган билиглерин, чоннун ажыглап чораан улегерин херек кырында амыдыралга ажыглаары

- Школа иштинге эртип турар моорейлерге ажыглап киржири.

Личностуг (бот-тускайлан онзагайы)

- Уругларнын сагыжы ак, угаан-меделели сайзырангай, топтуг-томаанның аажы-чаны хевирлеттинер.

- Чоннун сагып чораан чаагай чаңчылдарын унелеп билир, ону сагып, амыдыралга ажыглап шыдаар кижини болуп кижизиттинер.

- Дыл – домаа, аажы-чаны, сеткил – сагыжы ак, ажык, биче сеткилдиг, дузааргак, хундулээчел уруг хевирлеттинер.

Метапредметтиг туннелдер.

- Чугаалажып турар кижизин дыннап билир, чугааны кылып шыдаар, кижини бурузу бодунга хамаарышкан бодалдыг, ону илередир эргелиг деп чуулду билип, унелеп билиринге белен болуру;

- Бодунун бодалын илередип, ол дээш туржуп шыдаар узел-бодалдыг болуру;

- Сорулганы салгаш, ону чедип алырынын аргаларын тодарадып шыдаары;

- Бодунун болгаш долгандыр турар кижилернин аажы-чанын шын унелеп билири;

Предметтиг (эртемге хамаарыштыр) туннелдер.

- Уругларны чугаа культуразыңга болгаш чугаалажып билиринге ооредир.

- Улустун чаагай чаңчылдарын сеткилинден хундулээр, сагып билир, тайылбырлап билир, оске улуска дамчыдып чоруур кылдыр ооредир.

- Болуушкуннарны бодамчалыг сайгарылгага даянып, дамчыдып билир.

Программаның тургузуу:

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары».

1. «Ааткыыш кавай - төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин-биле таныжар. – 1 шак;
2. Өг - тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, аңаа хамаарышкан езулалдар. 7 шак, ооң иштинде 1 практиктиг кичээл;
3. Тыва өг улустуң аас чогаалында, шүлүктерде. 2 шак, ооң иштинде 1 практиктиг кичээл;
4. Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнүң шаг төөгүдөн бээр ажыктыы. 1 шак;
5. Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары. 1 шак;
6. Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. 5 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
7. Кожа –хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары). 1 шак;
8. Наадым – чоннуң ынак байырлалы. 7 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
9. Уругларның хар-назынынга дүүшкен оюннар. 6 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
11. Ада-огбениң элээди уругларга чагыглары. 2 шак; оон иштинде 1 практиктиг кичээл
12. Туңнел кичээл. 1 шак

Календарь-темалыг план

№	Темазы	Шагы	Кичээлдиң хевири	Кичээлде ажылдың хевирлери	Кичээлден уругларның билген турар эге билиглери	Онаалга	Кичээлдиң эртер хүнү	
							план	факт
1	Кириилде кичээл. «Ааткыыш кавай-төрөөн черим».	1	Кириилде кичээл	Беседа. Башкының тайылбыры.	Ааткыыш - кавай, төрөөн чер; оларның аразында харылзаазын тодарадып, ону тайылбырлап билген турар уjurлуг.	«Төрөөн черим бойдузу» деп темалыг чурук чуруур.		
2	Өг-тыва кижиниң буянныг уязы.	1	Чаа чүүл билип	Беседа. Башкының	Өг – тыва кижиге буянныг уя деп	Өг иштин чуруур. (А4)		

	Өгнүң төөгүзү, хевирлери.		алырының кичээли.	тайылбыры.	билишкинни база өгнүң хевирлерин, тывылган төөгүзүн билген турар.			
3	Өгнун дериг-херексели. Өг иштиниң кижизидикчи уткалыы. Өг иштинге шак-үе санаашкыны.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгде дериг-херекселдерниң аттарын: үлгүүр, орун, аптаралар, чүък, өг шывыы, ынаа, хана, хараача деп билишकिनнерни база өг иштинге үе санаашкынын билген турар.	Өг иштин аңгы-аңгы чуруур.		
4	Өгге хамаарышкан езулалдар. Өгде ыдыктыг чүүлдер.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгге хамаарышкан езулалдарны билген турар ужурлуг.	Өгге хамаарышкан езулалдарны чыып бижиир.		
5	Өгге олуларының чурумуну.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгге олуларының чурумун: баскактанып, сөгедектей, дис баштап, күдүк базып, будун көстүп олурбазы, дазалап олурбазы, будун хачылай олурбазы, холун черге даянып олурбазы дээн ышкаш сагыыр ужурлуг база хоруглуг чүүлдерни билген турар.	Өгге олуларының чурумун өскелерге айтып бээр.		
6	Өгже киреринин, үнериниң	1	Чаа чүүл билип	Беседа. Башкының	Өгге кирериниң: өгнүң ээзиниң, аалчының үнер	Өгже кирериниң		

	езулалдары.		алырының кичээли.	тайылбыры.	болгаш кирериниң езулалдарын билген турар.	чурумун бажыңче кирериниң чуруму-биле деңнээр.		
7	Аалчыларны уткуур,удээр езулалдар.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Аалчы кижини уткуур, үдээр, ону хүндүлээр база хап дүптээр езулалдарны база өгге кижилер келгенде удуурунун, өгден үнериниң, диленчини хүндүлээриниң база аал ээлээн уругларның сагыыр езулалдарын билген турар.	Өөреникчилер боттарының бажыңнарынга канчаар үдежириниң болгаш уткужарының чурумун бижип эккээр.		
8	Практиктиг кичээл. СТМ «Аалга кирген кижини аяк эриин ызырар...»	1	Билиглерин быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл. Чогаадыкчы ажыл. Беседа.	Өгге хамаарышкан тыва улустуң езулалдарын херек кырында көргүзүп, ону ажыглалга киирерин билип алыр болгаш күүседир.	Бажыңга эжи кээр болза, канчаар уткуурунун чурумун чугаалаар.		
9	Тыва өг улустуң аас чогаалында, шүлүктөрдө.	1	Чугаа сайзырадыл газының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тыва улустуң аас чогаалында болгаш чогаалдарында, шүлүктөринде тыва өгнүң ролюн база амыдыралчы чижектер-биле деңнеп	Тыва өгге хамаарыштыр шүлүк чогаадыр.		

					өөренир.			
10	Практиктиг кичээл. Конференция «Өг – биче делегей».	1	Билиглерин быжыглаарының кичээли	Чогаадыкчы ажыл. Практиктиг ажыл. Бодунуң бодалын илередириңге ажыл.	Өгге хамаарышкан уругларның кылган дыңнадыгларын база чуруктарының камгалалы.	Чогаадыкчы ажылын бажыңга доозар.		
11	Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнуң шаг төөгүден бээр ажыктыы.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгнү көжүрериниң чурумун база ону көжүрерде сагыыр ужурлуг езу-чаңчылдарны өөренип билген турар ужурлуг.	Кижини бүрүзү үениң дөрт ээлчээниң аайы-биле чурук чуруур. (А4)		
12	Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тыва улустуң Шагаа болгаш Наадым дээн уткалыг байырлалдарының тывылган төөгүзүн, ужур-утказын билген турар.	«Наадым – онзагай байырлал» деп темага чогаадыг бижип эккээр.		
13	Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шагаа – чаа чыл база часты уткуурунун байырлалы. Аңаа белеткел дугайын өөренип көөр, амгы үе-биле белеткелди деңнеп билген турар.	Хырбачаны канчаар кылырын айтырып бижиир.		
14	Шагаа хүнү.	1	Чаа чүүл	Беседа.	Шагаа хүнүнүн эртериниң	Алгыш-йөрээл		

	Шагаа үезиниң алгыш-йөрээлдери.		билип алырының кичээли.	Башкының тайылбыры.	чижек хүн чурумун база ол хүн чоннуң сагыш-сеткилин, аразында харылзаазын билген турар. Эвээш дизе, 1-1 алгыш-йөрээлдерни билген турар. (Шагаага хамаарыштыр)	доктаадыр.		
15	Шагаа байырлалының онзагай оюннары.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шагаа байырлалында ойнаар тыва оюннарны билген турар.	Тыва оюннарга дыңнадыглар белеткээр.		
16	Практиктиг кичээл. «Чаңчылывыс сагып, шагаалажып ойнаал».	1	Билиглерин быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл. Чогаадыкчы ажыл.	Практиктиг кичээлге өг-бүлеге канчаар уткуурун практика кырынга көргүзөр. Ону школага канчаар эрттирерин планнаар.	Чолукшулга езулалын чуруур.		
17	Практиктиг кичээл. Школавыста шагаа.	1	Билиглерин быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл.	Школага планнаттыңан Шагаа байырлалын эрттиреринге киржир. Оюннарны харыылаар уругларны шилиир.	Кожа-хелбээ чоннарның национал байырлалдарын интернеттен дилеп көөр.		
18	Кожа-хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас,	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның байырлалдарының дугайында медээ-биле	Бир-ле нацияның национал байырлалын		

	орус улустун байырлалдары).				таныжар. Оларның ук байырлалдарга сагып турар езу-чаңчылдарынн утказын башкының берген медээлеринден билип алып.	чуруур.		
19	Наадым – чоннуң ынак байырлалы. Эрттирер үези, ужур - уткалыы, чурумуну. Наадым үезиниң оюннары. Аът чарыжы.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Наадым байырлалының эрттирер үезиниң, чурумунуң, кымнарга тураскаадып эрттирип турарының дугайында билген турар. Аңаа эртер аът чарыжы, хүреш оюннарының дугайында медээлер-биле таныжар.	Наадым темазынга кыска шулук чогаадыр.		
20	Мөге хүрежи.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Хүреш деп чүл? Ол тыва национал оюн болбушаан, спортун бир хевири болуп кирип турарының дугайында база Тывада сураглыг мөгелер дугайында медээлерни билген турар ужурлуг.	Мөгеге мактал бижиир.		
21	Эзир-Кара – төөгүлүг аът.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тыва чоннуң аът чарыштырар оюнунуң дугайында база Тывада төөгүлүг чүгүрүк аъттар дугайында медээни	Эрткен аътка мактал бижиир.		

					билген турар.			
22	Наадым. Наадымнар хүрежинге шүглүп чораан мөгелер, чарыштарга эртип чораан аъттар.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тывада сураглыг мөгелерге база төөгүлүг аъттарга тураскаадып кылган тураскаалдар дугайында дыннадыгларны эштеринге дамчыдар.	Девип турар мөгелерге база чүгүрүк аътка презентация кылыр.		
23	Ыдык мал деп чүл? (аътка хамаарыштыр)	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тыва кижиниң амыдыралында аъттың ролюн, аңаа тыва кижиниң хамаарылгазын билген турар.	Аът дугайында чогаалдар болгаш кинолар, мультфильмне р санап бижиир.		
24	Практиктиг кичээл. СТМ «Ажылывыс түңнээлиңер».	1	Билиглерин быжыглаар ының кичээли	Практиктиг болгаш чогаадыкчы ажыл.	Наадымга хамаарыштыр түңнел чогаадыкчы ажыл кылыр. Чижээ: эрткен аътка кубок, мөгеге кубок дээн чижектиг. Класска биче Наадымны белеткээр.(планнаар)	Чогаадыкчы ажылын доозар.		
25	Практиктиг кичээл «Клазывыста биче наадым».	1	Билиглерин быжыглаар ының кичээли	Практиктиг ажыл.	Планнатынган Наадымны спортзалга азы даштыгаа спорт шөлүңгө эрттирер.	Сайзанактаар херекселдер ап алыр.		
26, 27	Уругларның хар-назынынга	2	Чаа чүүл билип	Беседа. Башкының	Оюн деп чул, тыва оюннарга кандыг оннар	Сайзанак деп ырынын созун		

	дүүшкен оюннар. Сайзанақ.		алырының кичээли.	тайылбыры.	хамааржырыл? Оларны назы-хар аайы-биле канчаар бөлүктээри. Сайзанақтап ойнаарынын чурумун билген турар ужурлуг.	доктаадыр.		
28	Угаан оюннары.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Угаан-медерел сайзырадыр оюннарның ойнаар дүрүмнерин билген турар ужурлуг.	Бир оюн чогаадыр.		
29	Хан-дамыр сайзырадыр оюннар.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Хан-дамыр сайзырадыр оюннарны билген турар болгаш оларның кандыг хевирлери бөгүн ойнаттынып турарын түңнээр.	Хан-дамыр сайзырадыр оюннарга ажыглаар ойнаар херек чүүлдерин санап бижиир.		
30	Практиктиг кичээл. Салаалар-биле ойнаар оюннар.	1	Билиглерин быжыглаар ының кичээли	Практиктиг ажыл.	Салаалар-биле ойнаар оюннарны назы-хар аайы- биле дүүштүрер, үстүндө өоренген оюннарын ойнаар.	Матпаадырны дуңмазынга өөреткеш, тырттырып эккээр.		
31	Практиктиг кичээл СТМ мөөрейи.	1	Билиглерин быжыглаар ының кичээли	Практиктиг ажыл.	Оюннарга мөөрей эрттирер.	Бир кожамык чогаадыр.		
32	Ада- огбениң элээди уругларга	1	Чаа чүүл билип	Беседа. Башкының	Бурунгу өгбелерниң келир салгалга	Ада- өгбелерниң		

	чагыглары.		алырының кичээли.	тайылбыры.	чагыглары-биле таныжар.	ниити чагыглары биле ада-иезиниң чагыгларын деңнээр.		
33	Практиктиг кичээл. Адаларның чагыынга харыывыс.	1	Чугаа сайзырадыл газынын кичээли	Практиктиг болгаш чогаадыкчы ажыл.	Өгбелерниң чагыынга хамаарыштыр харыы кылдыр чогаадыкчы ажыл. (шүлүк, ыры, чогаадыг, чечен чугаа)	«Улусчу ужурлар» эртемнин менээ ужурдузазы» деп темага чогаадыг бижиир		
34	Түңнел кичээл.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Чыл иштинде өөрөнгөн чүүлдерин түңнээр. «Улусчу ужурлар» деп эртем оларның амыдыралынга ужурдузалыг, эки салдарлыг болган бе түңнээр.	Чайгы онаалгалар.		

Ажыглаар литература:

1. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
2. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
3. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
4. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
5. Казырыкпай Б.О. Эр чол. Кызыл,2001.
6. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
- 7.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустуң бурунгу ужурлары. Кызыл, 1994
8. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000.
9. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы. Кызыл,2003
10. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
11. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4.Кызыл, 2005.
12. Тыва улустуң алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
13. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
14. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.

